

RYSZARD KAPUCINSKI

LAPIDARIUM

OBSERVATIES VAN EEN WERELDREIZIGER 1980-2000

KEUZE EN VERTALING GERARD RASCH

UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS · AMSTERDAM · ANTWERPEN

Copyright © 1990, 1997 Ryszard Kapuściński
Copyright Nederlandse vertaling © 2003 Gerard Rasch/
BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Oorspronkelijke titel: *Lapidaria*
Uitgave: Czytelnik, Warschau

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Herengracht 370-372, 1016 CH Amsterdam.
No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Herengracht 370-372, 1016 CH Amsterdam.

Omslagontwerp: Nico Richter
Foto omslag: Jerry Bauer

ISBN 90 295 2552 5 / NUR 321
www.boekboek.nl

Een lapidarium is een plaats (een plantsoen in een stad, plein van een kasteel, patio in een museum) waar men gevonden stenen, brokstukken van beelden, fragmenten van bouwwerken neerlegt, hier een stuk van een tors of een arm, daar een brok van een kroonlijst of een zuil, kortom: dingen die een deel vormen van een geheel dat niet bestaat (niet meer, nog niet, nooit heeft bestaan), en die je nergens meer voor kunt gebruiken.

Misschien blijven ze over als een getuigenis van de verleden tijd, als een spoor van pogingen, als tekens? Maar misschien ontwikkelt in onze wereld -- al zo uitgedijd, zo reusachtig, en tegelijk steeds chaotischer en moeilijker te omvatten, te ordenen -- alles zich uiteindelijk tot één grote collage, een losse verzameling fragmenten, dus -- precies -- een lapidarium?

1988

uit *Lapidarium I* (1990)

Gdańsk 1980

Twaalf augustusdagen doorgebracht op de Kust. Szczecin, daarna Gdańsk en Elbląg. De stemming op straat rustig, maar gespannen, een sfeer van ernst en zekerheid, omdat men weet dat men gelijk heeft. Steden waarin een nieuwe moraal heerste. Niemand dronk, geen vechtpartijen, niemand werd versuft wakker, geveld door een kater. De criminaliteit zakte naar nul, de wederzijdse agressie smolt weg, de mensen werden aardig voor elkaar, behulpzaam en open. Volkomen vreemden voelden opeens dat ze elkaar nodig hadden. Het voorbeeld van die nieuwe verhoudingen, dat iedereen overnam, was gegeven door de arbeiders van de grote stakende bedrijven.

In die dagen kon je zien hoe de verhouding tussen een groot bedrijf en de stad gestalte kreeg. Een stad met een paar honderdduizend inwoners maakte haar belangen spontaan ondergeschikt aan de intenties en aspiraties van de werf arbeiders; hun strijd werd de strijd van de stad, die solidair met hen was in hun krachtmeting. Al het gepraat en geschrijf in de trant van 'de ongeduldige bevolking van de Kust verwacht dat de stakenden het werk hervatten', dat steeds op de televisie en in de pers werd herhaald, klonk daar, ter plaatse, als een treurig makende grap en vooral als een belediging. De realiteit zag er anders uit: hoe langer de staking duurde, des te sterker de wil om vol te houden. In die dagen verdronken de poorten van de werf en de ingangen van de andere bedrijven in bloemen. Want de augustusstaking was tegelijkertijd een dramatisch gevecht en een feest. Een gevecht om de eigen rechten en het Feest van de Rechte Ruggen en Opgeheven Hoofden.

Op de Kust hebben de arbeiders het op de ministeries en elitaire salons hardnekkig voortlevende stereotype van de stompzinnige arbeider aan stukken geslagen. Die arbeider discussieerde niet, hij voerde het plan uit. Als men wilde dat de arbeider zich liet horen, dan alleen om te beloven en te garanderen. Hij interesseerde zich maar voor één ding: hoeveel hij verdiende. Als hij naar huis ging, zaten zijn zakken vol schroeven, touw en gereedschap. Als de directie niets zou doen, zouden die kerels het hele bedrijf leegstellen. Daarna stonden ze bij de bierkeet te zuipen. Daarna gingen ze slapen. In de trein naar hun werk 's morgens zaten ze te kaarten. Op het werk gekomen gingen ze in de rij staan voor de dokter om een ziekenbriefje te halen. Men had een zware dobber

aan die arbeiders. Met die lui viel nergens over te praten. Op alle belangrijke vergaderingen werd er over dat onderwerp heel wat afgeklaagd.

Maar door het rookgordijn van de zelfvoldaanheid brak op de Kust, en later in het hele land, het jonge gezicht van de nieuwe generatie van arbeiders: denkend, intelligent, zich bewust van hun plaats in de samenleving en, wat het belangrijkste is, vastberaden om consequenties te verbinden aan het feit dat volgens de ideologische premissen van het bestel aan hun klasse de leidende rol in de maatschappij werd toegekend. Voorzover mij heugt traden op die dagen in augustus die overtuiging, zekerheid en onwrikbare wil voor de eerste keer zo nadrukkelijk naar voren. Nu is die rivier door ons land begonnen te stromen en ze verandert ons landschap en klimaat.

Ik weet niet of we ons er allemaal van bewust zijn dat we, wat er verder ook mag gebeuren, sinds de zomer van 1980 in een ander Polen leven. Ik denk dat het verschil daaruit bestaat dat de arbeiders in de meest fundamentele kwesties met hun eigen stem hebben gesproken. En dat ze vastbesloten zijn om dat te blijven doen.

Vijf vrouwen van een plaatselijke productiecoöperatie kwamen de kamer van het Stakingscomité van de werf van Gdańsk binnen. Ik was getuige van die scène. Ze kwamen om zich bij de staking aan te sluiten. Ze wilden geen loonsverhoging, eisten geen nieuwe kleuterschool. Ze hadden besloten te staken tegen de voorzitter, die een proleet was. Alle pogingen om hem beleefdheid en respect voor hen, moeders en vrouwen, bij te brengen waren rampzalig geëindigd, met pesterijen en discriminatie. Elk beroep bij hogere instanties was op niets uitgelopen: de voorzitter was goed omdat hij de uitvoering van het plan garandeerde. Maar zij namen het niet langer. Ze hadden hun eigen waardigheid. Vergeleken met de eisen van de werf arbeiders leek het stakingsmotief van deze vrouwen van ondergeschikt belang. Onbeschoftheid, dat was toch schering en inslag! Maar de jonge werf arbeiders, die deze klacht aanhoorden, namen hem uiterst serieus. Zij stredden ook tegen de woekerende bureaucratie, tegen het commando 'werken, niet lullen', tegen het starre, onverschillige gezicht achter het loket dat 'nee' zei. Wie de acties op de Kust tot de kwestie van de arbeids- en bestaansvoorwaarden wil terugbrengen, heeft er niets van begrepen. Want het hoofdmotief van deze acties was de waardigheid van de mens, was het streven naar nieuwe verhoudingen tussen de mensen, op elke plaats en op elk niveau, was het principe van het wederzijds respect waartoe iedereen, zonder uitzondering, verplicht was, een principe volgens welk de ondergeschikte tevens partner is.

In de loop van het gesprek zei een van de vrouwen: 'Zou die voorzitter van ons ook niet een beetje fatsoen kunnen hebben?' Voor hen was de onbeschoftheid een vreemd element in onze cultuur. Onze traditie kende natuurlijk de adellijke arrogantie, maar niet het opzettelijk vernederen, de vulgariteit, pesterijen, grove verachting tegenover de zwakkere. Dat gedrag werd door de arbeiders aan de kaak gesteld, waarmee ze aan ons patriottisme die nieuwe waarde verleenden: patriot zijn betekent de waardigheid van de ander respecteren.

Op de Kust voltrok zich eveneens een slag om de taal, om onze Poolse taal, om haar zuiverheid en helderheid, om aan de woorden hun ondubbelzinnigheid terug te geven, om onze taal te zuiveren van de frasen en het gebral, om haar te bevrijden van de plaag die aan haar vrat: de plaag van de halve woorden. 'Waarom moeten ze overal doekjes om winden,' zei een van de werf arbeiders. 'Onze taal is gehard. Die wordt niet verkouden.' En ik herinner me de eerste ontmoeting van het Stakingscomité (MKS) en de regeringsdelegatie. De voorzitter van het MKS:

'We verzoeken de vertegenwoordiger van de regering zijn mening uit te spreken over onze eisen.' De regeringsvertegenwoordiger: 'Staat u me toe dat ik een algemeen antwoord geef.' 'Nee, we vragen om een concreet antwoord. Punt voor punt.' Hun natuurlijke wantrouwen ten aanzien van globale antwoorden, algemeenheden. Hun protest tegen alles wat naar onoprechtheid riekt, naar beduvelen, goedpraten, draaien. Ze protesteerden tegen zinnen die begonnen met de woorden 'Zoals u zelf weet...' (We weten het juist niet!) 'Zoals u zelf begrijpt...' (We begrijpen het juist niet!) Een van de afgevaardigden van de werf: 'De bittere waarheid is beter dan de zoete leugen. Zoetigheid is voor de kinderen, wij zijn volwassen.'

Uit hun verbitterdheid die de eerste dagen van de staking merkbaar was, uit het streven om institutionele garanties te scheppen, sprak steeds de geest van de onvervulde belofte. De belofte die in de jaren 1970-71 was gegeven. Zij hadden die belofte toen werkelijk serieus genomen, als het begin van een dialoog die zich zou ontwikkelen, maar die -- zoals de praktijk uitwees -- snel en buiten hen om werd gestaakt.

Hun bezonnenheid, verstandigheid en -- ik wil dit woord gebruiken -- humanisme. De hoogste straf was uitgesloten te worden van de staking. Het gebeurde overigens zelden. Zo ging het toen de arbeiders van de werf in Gdańsk iemand besloten weg te sturen die de staking in opspraak had gebracht. Wałęsa: 'Ik verzoek allen om meneer rustig en zonder beledigingen te laten vertrekken. Ik verzoek u zich waardig en als heren te gedragen.'

Nog een scène (ook van de werf in Gdańsk), toen er twee trotskisten uit Spanje waren gekomen. De wervianen vroegen mij om bij dit gesprek te tolken. De trotskist: 'We willen meer weten over jullie revolutie.' Een lid van het bestuur van het MKS: 'U hebt zich vergist. We maken hier geen revolutie. We regelen onze eigen zaken. Het spijt me, maar ik verzoek u de werf ogenblikkelijk te verlaten, onherroepelijk.'

'We regelen onze eigen zaken.' Het was ook belangrijk hóé ze werden geregeld. In dat handelen zat geen enkel element van wraak, geen lust om iemand terug te pakken, geen enkele poging om op enig niveau persoonlijke vetes uit te spelen. Als iemand ze daarover aansprak zeiden ze: 'Dat is niet wezenlijk,' en dat dat bovendien niet 'sjiek' was. In die dagen in augustus begonnen veel woorden opeens een nieuw leven, ze kregen gewicht en glans: woorden als 'eer', 'waardigheid', 'gelijkheid'.

Een nieuwe Poolse les is begonnen. Het thema van de les: de democratie. Een moeilijke les, het is hard werken, onder een streng toezienend oog dat spieken uitsluit. Daarom komen er ook onvoldoendes. Maar de bel heeft geluid en we zitten allemaal in de bank.

Warschau 1982

In crisistijd ondergaat men pijnlijker dan wanneer ook de tegenstrijdigheid tussen de subjectieve en de objectieve tijd, tussen de tijd van het persoonlijke leven, privé, en de tijd van de generaties, tijdperken, geschiedenis. Het lijkt alsof hoe meedogenlozer de geschiedenis haar grote, verreikende doelen realiseert, des te minder kans wij krijgen om onze individuele plannen te verwezenlijken. Hoe meer ruimte de geschiedenis opeist, des te minder plaats we voor onszelf vinden. Op zulke ogenblikken voelt de mens zijn overbodigheid, hij merkt dat hij in een positie

wordt gedreven waarin hij zich voor zijn bestaan moet verontschuldigen (in elk geval kan alleen al het feit dat ik besta voldoende reden zijn om mij aan te klagen en te vervolgen). Jouw plannen, ambities, dromen? Die zijn allemaal zo onbetekenend, ze lijken flarden van het decor in een theater waar net een bom is ingeslagen. Alles heeft zijn betekenis, bestaansredenen, zin verloren. Wie moet je aanspreken? Wat moet je zeggen? Het oproer van de mens tegen de moloch van de geschiedenis, tegen de onbeteugelbare roofzucht van die moloch, de tegenstrijdigheid tussen de mens die de geschiedenis schept en de mens die een slachtoffer van de geschiedenis is. De gelijktijdigheid van deze antinomie, de slopende spanning die erin besloten ligt.

In een tijdperk van wetteloosheid staan de valstrikken van de wetten en decreten zo dicht op elkaar dat je dagelijks, vaak zonder het te weten, zonder het te beseffen, een of andere overtreding begaat. Je moet wel elke dag, of je het wilt of niet, een of andere wet schenden. Het is immers de bedoeling dat je in een gevoel van schuld leeft, dat jou verzwakt. Op die manier zul je bij de aanblik van het gezag, zelfs alleen al bij de gedachte eraan, schrik, angst en onderworpenheid voelen. Waar nog bij komt dat in je misvormde, vernederde bewustzijn de gedachte opduikt dat je misschien inderdaad een boosdoener bent en dat het gezag ergens gelijk heeft. Als het gezag zich niet aan de wet houdt, staan de mensen er toleranter tegenover dan wanneer een privé-persoon dat zou doen. Iemand die volkomen onschuldig is, wordt gearresteerd. We weten dat hij onschuldig is, maar minstens één keer, al is het maar vluchtig, zullen we denken: misschien heeft hij echt iets verkeerd gedaan. Een wet overtreden? Wetteloosheid van hogerhand loert op de ogenblikken waarop we wankelen, gedesoriënteerd zijn.

Nu de verhouding van het gezag tot jou, de op dit gebied verplichtende regels. Het gezag weet dat je de wet elke dag overtreedt en dat je dus een misdadiger bent. Maar het wacht, het is sluw en zeker van zichzelf; het kijkt, slaat je bewegingen gade, luistert naar wat je zegt. Laat je niet misleiden door het feit dat je je min of meer vrij kunt bewegen, dat je -- voorlopig -- niet achter slot en grendel zit: je geniet het recht van de genade. Maar pas op! Je zult je slechts zolang vrij bewegen tot je een stap doet die het gezag aanvecht, die het als vijandig beschouwt. Op dat moment slaat het toe. En dan zul je weten dat je hele leven een lange reeks van onvergeeflijke fouten en ernstige, gevaarlijke misdrijven is geweest.

Het slopende van het Poolse lot: elke paar jaar een nieuwe etappe, een nieuw toneel, een nieuwe constellatie. Geen continuïteit. Wat komt, vloeit niet voort uit wat was. Wat gisteren bestond, wordt vandaag bestreden of is zijn betekenis kwijt, telt niet meer. Er ontstaat geen geheel, je kunt niets verzamelen, niets vormen. Begin vanaf het begin, bij de eerste steen, bij de eerste voor. Wat je hebt gebouwd wordt verlaten, wat is opgegroeid verdort. Daarom doet men alles ook zonder overtuiging, voor de schijn. Alleen het irrationele is bestendig: de mythen, legenden, illusies, alleen die zijn geworteld.

Er bestaan twee soorten armoede: materiële armoede en armoede van behoeften. Beide komen het gezag goed van pas. In het eerste geval omdat gebrek de mens verslapt en neerdrukt, hem onderdanig maakt, zijn gevoel van inferioriteit verdiept; in het tweede geval omdat iemand wiens behoeften gering zijn, zelfs niet weet dat er dingen zijn die hij zou kunnen eisen, waar hij moeite voor zou kunnen doen, voor zou kunnen strijden.

Iedere tekst wordt bij ons als een toespeling gelezen: elke beschreven situatie, zelfs een die heel

ver in het verleden ligt, wordt ogenblikkelijk, als in een reflex, naar de Poolse situatie vertaald. Op die manier is elke tekst bij ons als het ware een dubbele tekst, tussen de gedrukte regels wordt gezocht naar een boodschap die met onzichtbare inkt is geschreven, waar nog bij komt dat die verborgen boodschap als belangrijker en -- vooral -- als de enige ware wordt beschouwd. Dat vloeit niet alleen voort uit de onmogelijkheid om een open taal te gebruiken, een taal van de waarheid. Het gebeurt mede omdat ons land alle mogelijke beproevingen heeft doorstaan en nog altijd aan tientallen zo uiteenlopende beproevingen wordt blootgesteld dat iedereen ook de geschiedenis van anderen als vanzelf met de onze zal associëren.

Graden van barbaarsheid: eerst worden diegenen vernietigd die de waarden scheppen. Daarna worden eveneens diegenen vernietigd die weten wat waarden zijn en weten dat de mensen die vóór hen zijn verdeld, deze waarden hebben geschapen. De echte barbaarsheid begint op het ogenblik dat niemand meer kan oordelen, niemand meer weet dat wat hij doet barbaars is.

Tijdens een gesprek met een Zwitser duikt plotseling de verleiding op om tegen hem te zeggen: Beste man, wat weet jij nou van het leven? Je leeft als een koning, je hebt alles, bent voor niemand bang...

Op zo'n moment zijn we aan de ene kant jaloers op die Zwitser, maar aan de andere kant voelen we een vreemde voldaanheid opkomen die deze jaloersheid compenseert: wij -- hij dus niet! -- zijn tot de waarheid van het leven doorgedrongen, wij hebben van zijn bittere essentie geproefd en zijn tragische geheim doorgrond. Zo'n filosofie veronderstelt dat het leven een hel is en dat situaties als rust, welvaart, tevredenheid van nature zeldzaam zijn, toevallig en onbestendig en dat alleen hij die lijdt, verliest, onrecht meemaakt, die van catastrofe naar catastrofe gaat, weet wat het echte leven inhoudt.

Alles is bij ons gebaseerd op een zeker principe van asymmetrische verificatie, namelijk: het systeem belooft dat het zich later zal waarmaken (door algeheel geluk aan te kondigen, maar pas in de toekomst), terwijl het van jou eist dat jij je vandaag waarmaakt door je positieve houding, loyaliteit en vlijt te demonstreren. Op die manier ben jij tot alles verplicht en het systeem tot niets.

In een samenleving met een lage graad van ontwikkeling gaat de algehele armoede vergezeld van algehele inactiviteit. De manier om te overleven is dan niet de strijd met de natuur, een groeiende productie, een constante arbeidsinspanning, maar -- omgekeerd -- een minimaal verbruik van de eigen energie, het ononderbroken streven om een toestand van bewegingloosheid te bereiken. De filosofie die bij een dergelijk gedrag, bij een dergelijk bestaan hoort is het fatalisme. De mens voelt zich geen heer van de natuur, maar haar slaaf die nederig alle bevelen en impulsen aanvaardt die hem uit de omringende wereld bereiken. Hij is een zwijgende knecht van het onvermijdelijke lot. Het lot is voor hem een almachtige god, een taboe. Zich tegen hem verweren staat gelijk aan heiligschennis en zichzelf tot de hel veroordelen.

Er bestaat geen gevaarlijker combinatie dan wapens, domheid en angst. Dan kun je het ergste verwachten.

Alleen opstaan tegen het gezag wordt als werkelijk misdadig en onvergeeflijk beschouwd. Alle andere kwalijke praktijken kunnen, maar hoeven niet als misdaden te worden erkend.

Onze redding? Streven naar dingen die onbereikbaar zijn.

De desoriëntatie en de verlorenheid van de mens komen ook voort uit zijn verstoorde tijdsbesef, uit de moeilijk te vatten betekenis van de tijd. Het hele verleden is dubbelzinnig, het wordt steeds hersteld en herroepen, erkend of veroordeeld, met als gevolg dat een mens er geen steun in kan vinden, geen aanwijzing, geen duidelijke inspiratie. Het heden is evenzeer verstoken van zekerheid en aanmoediging, we voelen ons er vaker gast of zelfs slachtoffer, dan iemand die het heden vormt en er heerst. En de toekomst? De toekomst lijkt meer op een valstrik en kerker dan het kristallen paleis waar het personeel dadelijk de lichten aansteekt en een rijke dis voor ons gaat aanrichten.

Terreur schept niets, is onvruchtbaar. Je bezighouden met terreur, als onderwerp, is onvruchtbaar. Het mechanisme van de terreur is het mechanisme van een voortschrijdende, steeds kwaadaardiger wordende kanker. Een vreselijke, monotone wereld, schrikaanajgend en leeg, een grauw landschap, uitgemergelde mensen, gejam, geschreeuw, grote gebieden van zwijgen, een nooit ophoudende gevangeniswandeling -- in een kringetje, in de ring van afstomping en pijn.

Een man van het compromis, soepel. Zulke mensen zijn bij ons niet geliefd. Men noemt zo iemand dubbelzinnig. Bij ons moet een mens ondubbelzinnig zijn. Of wit, of zwart. Of hier, of daar. Of met ons, of met hén. Duidelijk, open, zonder aarzeling. Onze visie is manicheïsch, als aan het front. We worden nerveus als iemand dat beeld van contrasten verstoort. Dat is een gevolg van het gebrek aan een liberale, democratische traditie die rijk is aan nuances. In plaats daarvan hebben wij een traditie van strijd, extreme situaties, het laatste gebaar.

Z., die zwaar door het lot is beproefd, geeft me de raad: 'Eindig elke dag met tegen jezelf te zeggen: zo goed als het vandaag was, wordt het nooit meer.'

We volgen graag het spoor van mystici, aangezien we geloven dat ze weten waar ze heen gaan. Maar zij dwalen ook. Alleen dwalen ze mystiek, duister, geheimzinnig -- en dat trekt ons aan.

Het grondprincipe: niets kan goed zijn, in elk geval: niets kan lange tijd goed zijn. Het goede moet vernietigd worden. Goed doen betekent een verdenking op zich laden, een veroordeling uitlokken. De vernietiging van wat goed, werkzaam, creatief is, is de verdedigingsreflex van een slecht functionerend en weinig voortbrengend systeem. De mechanismen van een dergelijk systeem kunnen niet op een hoog toerental lopen. Elke versnelling vergt het uiterste van zijn vermogens, waarmee het schade, instorting riskeert. Daarom verweert het systeem zich instinctief tegen zo'n versnelling; het vreest dat een teveel aan energie, een teveel aan handelende en scheppende wilskracht tot overbelasting en catastrofes leiden. Onder die voorwaarden is iets goed doen, iets vermeerderen en vervolmaken een specifieke vorm van oppositie bedrijven, de bestaande orde bedreigen, zijn zwakte ontmaskeren.